

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ НА ЗАСАДАХ ІНТЕРАКТИВНОГО ПІДХОДУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

DEVELOPMENT OF YOUTH'S CIVIC IDENTITY BASED ON AN INTERACTIVE APPROACH: A SOCIO-PSYCHOLOGICAL DISCOURSE

У питанні обґрунтування інтерактивного підходу до розвитку громадянської ідентичності (особливе) важливо розрізняти різні традиції та методологічні системи до вивчення ідентичності (загальне) та громадянської ідентичності (одиначне). Йдеться про основні дослідницькі традиції у вивченні ідентичності: теоретизація та вивчення в галузі психології розвитку й соціальної психології. У межах останнього акцентовано на методологічних системах: примордіалізм, есенціалізм, конструктивізм. Запропоновано широке визначення громадянської ідентичності. Стверджується, що громадянська ідентичність – динамічний процес, який формується протягом усього життя і залежить від багатьох чинників. Виокремлено в дослідженні «громадянської ідентичності» репрезентативну й діяльну методологію. Схарактеризовано репрезентативну методологію, що об'єднує два напрями дослідження: онтологічний, гносеологічний. Закцентовано на діяльній методології, що передбачає не лише спрямованість досліджень на інтеракцію (вивчення взаємодії учасників комунікативного акту), а й дослідження середовища (інтерактивність), що забезпечує цю взаємодію. Діяльна методологія концептуалізується дискурсивною психологією, що вивчає проблеми з погляду учасника. Визначено класифікаційні ознаки інтерактивного підходу до розвитку громадянської ідентичності за допомогою фасетного методу. Розкрито центральну роль інтерактивного підходу для конструювання громадянської ідентичності молоді деокупованих територій, нових наративів і нових шляхів розвитку. Визначено соціально-психологічні принципи реалізації інтерактивного підходу до розвитку громадянської ідентичності молоді, що ґрунтуються на базових принципах дискурсивної психології (конструктивність, інтенційність та ситуативність) та враховують специфіку громадянської ідентичності молоді як підтримки та зміни ними нескінченних соціальних реальностей у розв'язанні соціальних задач (трансформаційних, контекстуальних, задач на самовизначення) у безпечному, інклюзивному середовищі.

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність, молодь, деокуповані території, дискурс, інтерактивний підхід.

When substantiating an interactive approach to developing civic identity (the specific focus), it is crucial to differentiate between research traditions and methodologies for studying identity in general and civic identity specifically. Two primary research traditions in identity studies are theorization and research within developmental and social psychology. Within social psychology, key methodological systems include primordialism, essentialism, and constructivism. This paper proposes a broad definition of civic identity, arguing that it is a dynamic, lifelong process shaped by multiple factors. Two main methodologies for studying civic identity are identified: representational and activity-based. The representational methodology, encompassing ontological and epistemological research areas, is briefly characterized. The emphasis, however, is placed on the activity-based methodology, which focuses not only on interaction (the study of participant interaction in communicative acts) but also on the interactive environment that facilitates this interaction. This activity-based methodology is conceptualized through discursive psychology, which examines issues from the participant's perspective. Using the facet method, this paper establishes classification features of the interactive approach to developing civic identity. The central role of this interactive approach in constructing civic identity among youth in de-occupied territories, fostering new narratives, and forging new developmental pathways is highlighted. Finally, based on the core principles of discursive psychology (constructiveness, intentionality, and situationality), and considering the specific characteristics of youth civic identity – namely, its role in supporting and changing social realities through transformational, contextual, and self-determination tasks within an inclusive environment – this paper identifies the socio-psychological principles for implementing an interactive approach to developing youth civic identity.

Key words: identity, civic identity, youth, de-occupied territories, discourse, interactive approach.

УДК 159.92:304

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.70.46>

Скрипник М.І.

к.пед.н., доцент, старший науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Іntenціональність як спрямованість свідомості на певний об'єкт чи мету проявляється в активному конструюванні індивідумом своєї ідентичності в умовах глобалізації, де особистісна ідентичність переплітається з громадянською в пошуку нових форм соціокультурної адаптації. Розвиток громадянської ідентичності – міждисциплінарний об'єкт теоретичних розвідок і досліджень практичного спрямування останніх років. Подібний інтерес до означеної тематики зумовлений значенням громадянської ідентичності особистості в соціальному, політичному

та культурному середовищах. Доказом вагомості проблематики для України є затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 липня 2024 р. № 864 Концепція Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року та Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року [4].

Зсув акцентів у дискурсі ідентичності від класової до національної належності посилює цей процес. Особливо гостро ці зміни відчуває молоде

покоління, яке громадянську ідентичність виявляє на двох різних осях: конгруентності (ідеали та реалії громадянства тісно відповідають і вони вибирають своє право на громадянську ідентичність) та діз'юнктури (проявляють розрив між ідеалами держави й тим, що вони пережили або почули). Мобілізація, міграція, зміна соціальних ролей та ціннісних орієнтирів створюють нові умови для розвитку громадянської ідентичності молоді. Складне переплетіння чинників: соціальних (зміна соціальних мереж; героїзація), політичних (демократичні перетворення; децентралізація влади) та культурних (відродження національної культури; створення нових культурних кодів) особливо впливає на розвиток громадянської ідентичності молодого покоління деокупованих територій [13]. Стратегічною метою держави й суспільства щодо реінтеграції молоді, яка перебувала в окупації, є відновлення в нетравматичний спосіб громадянської ідентичності. Для розуміння такої пластичності важливо враховувати необхідність ефективних інтервенцій. Саме інтерактивне освітнє середовище може бути втручанням, яке підтримує не лише викладання та навчання, а й розвиває самобутність особистості. Ідентичність ніколи не створюється у вакуумі, живиться соціальним членством і досвідом окремих людей, які активно конструюють свою ідентичність на перетині особистісного та громадянського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання розвитку громадянської ідентичності в контексті соціальної взаємодії є одним із центральних у сучасній психології. Саме інтерактивний підхід, що досліджує процес формування спільних цінностей, норм, уявлення про належність до певної спільноти через взаємодію суб'єктів, надає цінні інструменти для аналізу цього феномену. Дослідження означеного підходу завжди було актуальним у психології, знаходячи своє відображення в різних напрямках. Філософське коріння – у феноменології, традиції, зосередженій на безпосередньому досвіді суб'єкта. Феноменологія створила теоретичну основу для дослідження соціальної взаємодії як процесу спільного конструювання світу. Показово, що за кордоном підхід активно розвивається в контексті інтеракційної соціології, започаткованої Ірвінгом Гоффманом [20], та когнітивної науки, зокрема активного підходу до інтерсуб'єктивності [18]. Разом із тим варто назвати українських учених, що формували засадничі основи окресленої проблематики: В. Васютинський, І. Жадан та ін. Розглядають феномени «громадянської ідентичності» та «інтерактивний підхід», як пов'язані між собою, західні вчені Д. Веїнсток (D. Weinstock), Г. Тайфель (H. Tajfel) та інші. Наукові пошуки в контексті окресленої тематики надають значущу інформацію для розуміння досліджуваного явища. Проте й досі систематизоване й цілісне уявлення про інтерактивний підхід до розвитку громадянської ідентичності молоді деокупованих територій у соціально-психологічному дискурсі відсутнє.

Мета дослідження – концептуалізувати інтерактивний підхід до розвитку громадянської ідентичності молоді деокупованих територій.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в роботі використовувались загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема: узагальнення, дедукція, індукція, аналіз та синтез у дослідженні теоретичного дискурсу; категоріальний аналіз – для уточнення базових понять «ідентичність», «громадянська ідентичність», «інтеракція», «інтерактивний підхід»; фасетний метод – для визначення класифікаційних ознак інтерактивного підходу до розвитку громадянської ідентичності; емпіричні методи – спостереження, формальний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Насамперед окреслимо теоретичні орієнтири опрацювання проблеми. Для дослідження стратегій розвитку громадянської ідентичності молоді важливо розрізнити загальне (ідентичність), одиничне (громадянська ідентичність), особливе (інтерактивний підхід до розвитку громадянської ідентичності). Щодо змістового наповнення поняття «ідентичність», яке має центральне значення в людському досвіді, то воно є найбільш поширеним конструктом у соціальних науках. Свій академічний відлік поняття «ідентичність» веде із середини минулого століття, коли Ерік Еріксон (Erik Erikson) та Алвін Гоулднер (Alvin J. Goldner) ввели його в обіг у соціальну психологію. Поняття акцентує на таких спільних характеристиках людей, як раса, етнічність, національність, гендер, релігія, та відстоює переконання, що на розвиток ідентичності кожної особистості впливають соціальні риси. Фактично ідентичність формується та змінюється відповідно до соціально-групової належності особи.

Зауважимо, що історично дві основні дослідницькі традиції приділяли значну увагу вивченню ідентичності, одна з яких – теоретизація ідентичності, а інша – дослідження в галузі психології розвитку та соціальної психології. Вони проклали шлях до вивчення особистості та соціальної ідентичності відповідно, в межах яких, на думку О. Завгородньої [7], методологічно окреслюється настановлення примордіалізму (структури ідентичності є історично, об'єктивно заданими, а тому не можуть трансформуватися в процесі життя й розвитку окремого індивіда й групи); есенціалістський підхід (незначні зміни структур ідентичності можливі, проте з огляду на наявність певної природної сутності ідентичності, об'єктивно заданих природних обмежень, які не можна ігнорувати); конструктивістський підхід (ідентичність – структура, що може змінюватися й на рівні особи, й на рівні групи).

Когнітивний конструкт «громадянська ідентичність» (одиничне) зазнав значних трансформацій. Якщо спочатку акцент робився на відносинах «держава – громадянин» (І. Петровська [11]), то сучасні підходи розширюють це поняття, включають у нього аспекти обстоювання своїх інтересів

у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії (І. Жадан [5]); долученості особистості до своїх громад і усвідомлення себе як громадянина, а також споживача (J.P. Childers [16]); важливий чинник згуртованості та самоорганізації української нації в умовах війни, здатності реагувати вчасно на виклики й виконувати свій громадянський обов'язок (К. Журба, І. Шкільна [6]). Системний аналіз підходів (психоаналітичний, символічний інтеракціонізм, когнітивна психологія, когнітивний конструктивізм та соціальний конструктивізм), здійсненого Н. Хазратовою й І. Петровською, дозволи авторам обґрунтувати організаційно-ігровий підхід, засадничими положеннями якого є принципи трансакційного/сценарного аналізу (Е. Берн, К. Штайнер) та концепції організаційної ідентичності (С. Альберт, Б. Ешворт, Дж. Даттон) [14].

В аналізі публікацій [5; 6; 11] ми натрапляємо на розуміння розвитку громадянської ідентичності в традиції інформаційного підходу – як обміну інформацією, продукування, сприйняття та інтерпретація повідомлень (у когнітивному підході); як процесу репрезентації в символічному інтеракціонізмі (підтримання та утвердження свого «Я», своєї ідентичності за допомогою символів і мови); як базово-визначального соціального процесу взаємодії зі створення, підтримки та змін нескінченних соціальних реальностей (у соціальному конструктивізмі). Провідна ідея сучасних підходів полягає в розумінні того, що в процесі розвитку громадянської ідентичності молоді процес подачі інформації є не основним, а підпорядкованим творенню єдності (спільності, цілісності) через взаємодію спільного розуміння ситуації. Тож необхідність доповнення моделей критерієм діалогічності – дискурсивності видається закономірним подальшим кроком їх розвитку.

Громадянська ідентичність – динамічний процес, який формується протягом усього життя і залежить від багатьох чинників, серед яких – соціальні взаємодії, культурні цінності та політичні процеси. Це не статична характеристика, а результат постійної самоідентифікації та переосмислення свого місця в суспільстві. Період молодого дорослого життя є самостійною фазою розвитку, що характеризується демографічними, суб'єктивними та ідентифікаційними особливостями. Активний пошук власного місця у світі, властивий цьому віковому періоду, надає особливої ваги процесу розвитку громадянської ідентичності, особливо молоді, яка зазнала окупації. Така молодь часто стикається з внутрішнім конфліктом ідентичностей, спричиненим накладанням окупаційної ідеології на власну українську свідомість [12].

Очевидно, що в дослідженні «громадянської ідентичності» (одиночного) можна окреслити репрезентаційну та діяльнісну методологію. Репрезентаційна методологія об'єднує два напрями дослідження: онтологічний і гносеологічний. Онтологічний напрям концептуалізується через соціальну репрезентацію, розроблену Сержем Моско-

вічі в 1961 р. як соціально-психологічний підхід, що поєднує індивідуальне мислення і почуття з колективною взаємодією та спілкуванням [29]. Соціальна репрезентація, що здійснюється завдяки символічним формам, виникає через міжособистісну комунікацію та медіа. Це способи мислення індивідів, взаємодії з іншими та формування соціальних об'єктів в їх взаємодії зі світом. В останні роки методи соціальної взаємодії були застосовані для вивчення розвитку ідентичності. Гносеологічний напрям об'єднує представників, які спираються на суб'єктивістське розуміння об'єкта пізнання як епістемічної, але не онтологічної сутності, презентується інтерактивною когнітивістською та інтерактивною психологією [23].

Діяльнісна методологія слугує методологічною платформою для концептуального аналізу дискурсивної психології, що вивчає психологічні проблеми з погляду учасника [21]. З початку обґрунтування дискурсивної психології, коли в 1987 р. Джонатан Поттер і Маргарет Ветерелл (J. Potter, M. Wetherell) опублікували «Дискурс та соціальна психологія» – першу книгу, що описує аналіз дискурсу, міждисциплінарне предметне поле галузі наповнювалося численними напрямками [1]. Якщо дискурсивна психологія починалася як форма аналізу дискурсу, що ідентифікувало так званий інтерпретативний репертуар: фрагменти розмови, які узгоджені зі змістом та орієнтацією на дію [25], то зараз увагу зміщено в бік детального аналізу психологічних явищ у розмові, на які дивляться очима самих учасників [21]. Особливий інтерес дискурсивної психології натеper існує з причини, що важлива частина життя зараз відбувається в соціальній мережі Інтернет як окремій формі розмови. Для глибокого дослідження соціальних конструктів, як-от громадянська ідентичність, доцільно не лише спрямовувати дослідження на інтеракцію (вивчення взаємодії учасників комунікативного акту), а й застосовувати широкий контекстуальний підхід, що досліджує середовище, яке забезпечує цю взаємодію. Дискурсивна психологія пропонує такий перехід. Дискурс можна розглядати як «принциповий спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, створення у світі. <...> Суб'єкт включається в дискурсивне світобачення («підключається» до нього) завдяки входженню в дискурс взаємодії» [2, с. 111].

У межах дискурсивної психології виокремлено три різні підходи до теоретичного обґрунтування дослідження дискурсу [1]. Якщо перший, котрий ґрунтується на постструктуралістській теорії М. Фуко, зосереджений на взаємопов'язаності дискурсу, влади й суб'єкта, то другий – інтеракціоністський, згідно з яким дискурс є виявом внутрішнього світу, що створений людьми в ході соціальної інтеракції. Третій підхід – синтетичний – трактує дискурси як пластичні репертуари інтерпретацій певних смислів у процесі соціальної взаємодії. Дискурс розглядається не просто як форма взаємодії або як дискурс мови та мовлення, а як система

значень, практик та ідей, що формують наше розуміння світу. Дж. Поттером та М. Ветерелл (J. Potter, M. Wetherell) [25] сформовано основні принципи дискурсивної психології: конструктивності, який полягає в тому, що дискурс конструюється мовою і сам конструює соціальний світ; інтенційності, згідно з яким дискурс лежить у базисі будь-якої усвідомленої соціальної дії та втілюється в різних соціальних практиках – історично та культурно трансформованих соціальних діях, зміст і суть яких своєю чергою відображається у відповідних дискурсах; ситуативності, згідно з яким дискурсивні дії є похідними від інституційних, комунікативних і риторичних ситуацій, тож дискурс є пластичним. Саме в контексті дискурсивної взаємодії особливо актуальним стає інтерактивний підхід до розвитку громадянської ідентичності молоді. Якщо дискурсивна психологія звертає увагу на те, як через мову та спілкування формуються і трансформуються соціальні ідентичності, цінності та норми, то інтерактивний підхід пропонує конкретні принципи, методи й інструменти для організації та аналізу цих процесів.

У «Великій українській енциклопедії» «підхід» визначається як «поняття на позначення дослідницької позиції, з якої розглядається об'єкт; вихідна методологічна система, сукупність взаємопов'язаних принципів, у межах яких відбувається дослідження об'єкта» [3, с. 176]. Інтерактивний підхід ґрунтується на положеннях і поняттях загальної теорії систем (система, динамічна рівновага, програма, саморегуляція) та розглядає питання про те, якими засобами відбувається структурування й організація ситуації соціальної присутності з використанням поведінкових засобів. Головною перевагою цього підходу є те, що він підкріплений надійними методами навчання та теорією щодо організації соціальної взаємодії та мовлення [3]. Головним припущенням інтерактивного підходу є те, що впорядковальною силою соціальної взаємодії є не когнітивна архітектура індивіда, а сама система соціальної взаємодії. Співрозмовники виявляють орієнтацію на цей соціальний «апарат», що призводить до скоординованих, упорядкованих соціальних зустрічей, які можна аналізувати.

Для визначення класифікаційних ознак інтерактивного підходу до розвитку громадянської ідентичності (особливе) застосуємо фасетний метод, в основі якого лежить кілька ознак об'єктів і який припускає паралельний поділ множини об'єктів на незалежні класифікаційні угруповання. Зазначимо, що не передбачається жорсткої класифікаційної структури й наперед побудованих кінцевих угруповань (на відміну від класифікацій, що будуються за ієрархічним принципом). За фасетним методом класифікаційні угруповання утворюються шляхом комбінації значень, узятих із відповідних фасетів [8], що є набором значень однієї ознаки класифікації.

Проаналізувавши теоретичні та практичні напрацювання з інтерактивного підходу, виокремлюємо такі фасети, як: предметна галузь (соці-

альна, інформаційна, психологічна, політична, педагогічна, мистецька та ін.) [9]; концептуальна реалізація психолого-педагогічних ідей (біхевіоризм, прагматизм, когнітивізм, конструктивізм, дискурсивна психологія) [24]; соціальна взаємодія (міжособистісна комунікація («обмін символами»), найважливішою особливістю якої визнається здатність людини «приймати роль іншої», уявляти, як її сприймає партнер зі спілкування або група («генералізований інший»), і, відповідно, інтерпретувати ситуацію та конструювати власні дії) [26]; стратегічні соціальні моделі (аккультурації іммігрантів [15]; інтерактивне розв'язування проблем (автор Кельман (Herbert C. Kelman) [22], інтерактивна трансформація конфлікту [17], у тому числі й міжнародних [19]; типи навчання (формальний, неформальний) [28]; рівень охоплення аудиторії (індивідуальний, груповий, масовий) [28]; режим взаємодії суб'єктів на онлайн-платформах, соціальних мережах та мобільних додатках [27].

Запропоновані підстави для класифікації не претендують на статичність, оскільки інтерактивному підходу та соціальній взаємодії в системі значень, практик та ідей, що розвивають громадянську ідентичність, властивий динамічний розвиток, що вимагає періодичного оновлення нових фасетів. Водночас звернемо увагу на центральну роль інтерактивного підходу для конструювання нових ідентичностей, нових наративів і нових шляхів розвитку, розроблену Кельманом (Herbert C. Kelman) [22] та іншими дослідниками. Особливий інтерес представляє використання таких категорій, як «інтерпретація», «текст» та «досвід» [10] для подолання впливу російських наративів. Застосування цих категорій в інтерактивних методах навчання сприятиме зміні світогляду молоді в нетравматичний спосіб без стигми й дискримінації.

Для ефективної реалізації інтерактивного підходу в програмах розвитку громадянської ідентичності молоді пропонується використовувати принципи дискурсивної психології (конструктивність, інтенційність і ситуативність) [25]. Крім цих базових положень, істотними є специфічні принципи, що номінують соціально-психологічні властивості середовища, спрямованого на розвиток громадянської ідентичності молоді, а саме: безпечність; інклюзивність; задачність, суголосна потребам молоді (зокрема, трансформаційні; контекстуальні; задачі на самовизначення). Задачі – не просто практичні вправи, а інструменти для формування світогляду та соціальної ролі для: трансформації (трансформаційні задачі стають інструментом внутрішніх змін); контекстуальності (типи задач, які тісно пов'язані з реальним життям, соціально-політичними процесами та культурним контекстом, в якому живе молоді); самовизначення (спеціально розроблені методичні інструменти, що застосовуються в освітньому та соціально-педагогічному процесі з метою стимулювання рефлексії та активної участі молоді у формуванні власної громадянської позиції). Реалізація принципів без-

печності й інклюзивності вимагає від провайдерів програм громадянської освіти створення атмосфери емпатії, активного слухання, поваги, свободи вираження, конфіденційності.

Висновки та перспективи. Отже, соціально-психологічний дискурс проблеми розвитку громадянської ідентичності молоді деокупованих територій в умовах вітчизняної соціальної динаміки є евристичним, адже містить у собі не лише герменевтичні, а й прескриптивні елементи – ставить ідентичність у ширші рамки системної взаємодії із соціально-освітньою системою, створює нормативний горизонт саморозуміння та соціальної трансформації. Визначено загальне (ідентичність), одиничне (громадянська ідентичність), особливе (інтерактивний підхід до розвитку громадянської ідентичності). Окреслено принципи реалізації досліджуваного особливого поняття в контексті дискурсивної психології. Також підкреслено важливість створення умов для розвитку громадянської ідентичності молоді через упорядковані соціальні зустрічі, які би сприяли самореалізації та соціальній інтеграції, при цьому уникаючи будь-яких форм стигматизації та дискримінації молоді. Перспективи дослідження – методичні засади реалізації інтерактивного підходу до розвитку громадянської ідентичності молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранівська М.М. Методи дискурсивної психології у дослідженні політичного популізму: доцільність і можливості застосування. *Політичне життя*. 2024. № 3. С. 85–90. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.3.11> (дата звернення: 03.02.2025).
2. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади: монографія. Київ, 2005. 492 с. URL: <https://u.to/AAy6IQ> (дата звернення: 03.02.2025).
3. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / укладачі: А.В. Арістова, І.В. Шліхта ; за заг. ред. А.М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с. URL: <https://u.to/XhuwIQ> (дата звернення: 03.02.2025).
4. Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 30 липня 2024 р. № 864. URL: <https://u.to/-Aq6IQ> (дата звернення: 03.02.2025).
5. Жадан І.В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії : монографія. Кропивницький, 2022. 110 с. URL: <https://ispp.org.ua/2022/11/03/monografiya-gromadyanska-kompetentnist-socialni-ochikuvannya-i-realii-zhadan-i-v/> (дата звернення: 03.02.2025).
6. Журба К., Шкільна І. Формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час. *Advanced Linguistics*. 2023. № 11. С. 146–153. <https://doi.org/10.20535/2617-5339.2023.11.277983> (дата звернення: 03.02.2025).
7. Завгородня О.В. Національна ідентичність: моделі та особливості формування. *Габітус*. 2024. № 64. С. 203–208. URL: https://u.to/HQ_6IQ (дата звернення: 03.02.2025).
8. Короткий термінологічний словник із бібліографознавства та соціальної інформатики / Г.М. Швецова-Водка та ін. Київ : Книж. палата України, 1998. 115 с.
9. Макарова О.П. Теоретичні підходи до дослідження громадянської ідентичності. *Габітус*. 2020. Випуск. 20. С. 126–129. URL: <https://u.to/qVC6IQ> (дата звернення: 03.02.2025).
10. Наративні психотехнології. / Н.В. Чепелева та ін. ; за заг. ред. Н.В. Чепелевої. Київ : Главник, 2007. 144 с. URL: <https://u.to/ZUKwIQ> (дата звернення: 03.02.2025).
11. Петровська І.Р. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Київ, 2022. 464 с. URL: <https://u.to/FRK6IQ> (дата звернення: 03.02.2025).
12. Рекомендації (дорожня карта) щодо політики реінтеграції дітей і молоді, які перебували в окупації. URL: <https://u.to/fzCWIQ> (дата звернення: 03.02.2025).
13. Фокус-групове дослідження «Життя на деокупованих територіях очима мешканців: проблеми відбудови та пріоритети майбутнього розвитку». Серпень-вересень 2024. URL: <https://u.to/DTSWIQ> (дата звернення: 03.02.2025).
14. Хазратова Н., Петровська І. Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2021. № 2 (21). С. 53–61. URL: <https://u.to/kxW6IQ> (дата звернення: 03.02.2025).
15. Bourhis R.Y., Moise L.C., Perreault S., & Senecal S. Towards an Interactive Acculturation Model: A Social Psychological Approach. *International Journal of Psychology*. 1997. № 32(6). С. 369–386. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/002075997400629> (дата звернення: 03.02.2025).
16. Childers J.P. Cowboy Citizenship: The Rhetoric of Civic Identity among Young Americans, 1965–2005. Austin : The University of Texas at Austin, 2006. URL: <http://hdl.handle.net/2152/3759> (дата звернення: 03.02.2025).
17. Critical Realism and Interactive Conflict Transformation Connecting Integrative Metatheory, Multi-Dimensional Social Theory, and Transformative Practice Wilfried Graf, Gudrun Kramer, and Oliver Fink Systems Through Local DOI: 10.4324/9781003340522-6 (дата звернення: 03.02.2025).
18. De Jaegher H., Di Paolo E. Participatory sense-making. *Phenom Cogn Sci*. 2007. № 6. P. 485–507. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11097-007-9076-9>
19. Demirdogen Ü.D. A Social-Psychological Approach To Conflict Resolution: Interactive Problem Solving. *International Journal of Social Inquiry*, 2016. 4 (1). P. 215–227.
20. Goffman E. The interaction order. *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48. №. 1. P. 1–17.
21. Hedwig te Molder. Discursive Psychology. 2015. 28 April. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi158> (дата звернення: 03.02.2025).
22. Herbert C. Kelman. The Development of Interactive Problem Solving: In John Burton's Footsteps.

First published: 24 April 2015 DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12265> (дата звернення: 03.02.2025).

23. James J. Gross, Bridgette Martin Hard, Toni Schmader, Adam K. Anderson. *Interactive Psychology. People in Perspective*. Second Edition. August 2023.

24. Myers J.P., McBride C.E., & Anderson M. Beyond knowledge and skills: Discursive construction of civic identity in the world history classroom. *Curriculum Inquiry*. 2015. № 45(2). P. 198–218. DOI: <https://doi.org/10.1080/03626784.2015.1011045> (дата звернення: 03.02.2025).

25. Potter J., Wetherell M. *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London, England : Sage Publications Ltd, 1987.

26. Rae J.R., Skinner-Dorkenoo A.L., Reiman A.-K., Schmid K., & Hewstone, M. Mixed Evidence for Interactive Effects of Outgroup Proportions and Intergroup Contact on Racial Bias in the United States. *Social Psychological and Personality Science*. 2022. № 13(2). P. 476–489. DOI: <https://doi.org/10.1177/19485506211027756> (дата звернення: 03.02.2025).

27. Robertson S.P. *Social Media and Civic Engagement. History, Theory, and Practice*. 2018. DOI: <http://dx.doi.org/10.2200/S00836ED1V01Y201803HCI040> (дата звернення: 03.02.2025).

28. Thomas E.F., McGarty C., Stuart A., Lala G., Pedersen A. Education and social participation: Civic identity and civic action in formal and informal education contexts. In K. I. Mavor, M. J. Platow, & B. Bizumic (Eds.), *Self and social identity in educational contexts* (pp. 141–155). Routledge/Taylor & Francis Group. 2017. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.4324/9781315746913-ch8> (дата звернення: 03.02.2025).

29. Wagner W. *Social Representation Theory: An Historical Outline*. Oxford Research Encyclopedia of Psychology. Retrieved 14 Jan. 2025. 2020. July 30. from <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190236557.013.606> (дата звернення: 03.02.2025).